

Bevolking en Gezin, (29)2000, 2, 101-132

6. Diversiteit in gezinsvormen en levenskansen van kinderen op langere termijn

Pearl A. DYKSTRA

*Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI), Postbus 11650,
2502 AR Den Haag, Nederland*

Abstract. Deze bijdrage start met een beschrijving van vijf verklaringen voor verschillen in levenskansen tussen kinderen die in verschillende gezinsvormen zijn opgegroeid. De verklaringen gaan uit van verschillen in respectievelijk investeringen in menselijk kapitaal, de wijze van opvoeden, ouderlijke ruzies, selectie en institutionalisering. Vervolgens wordt een overzicht gegeven van recent Nederlands onderzoek op dit terrein. De lange-termijn gevolgen hebben betrekking op de financieel-economische status, relatiecarrière of welbevinden. Voorzover gezinsvormverschillen worden aangetroffen, hebben deze betrekking op de minder gunstige situatie van echtscheidingskinderen in vergelijking met kinderen uit intacte gezinnen. Het vroegtijdig meemaken van het overlijden van de ouders en het opgenomen worden in een stiefgezin blijken op de langere termijn geen nadelige gevolgen te hebben. Geconstateerde verschillen zijn er met name voor de eigen relatiecarrière: echtscheidingskinderen hebben een grotere kans zelf een relatieontbinding mee te maken en lijken terughoudender te zijn om te trouwen. De verschillen zijn weliswaar significant, maar toch betrekkelijk klein. De sociale klasse van herkomst is sterker bepalend voor iemands levenskansen dan de gezinsvorm. Het zoeken naar verklaringen blijkt nauwelijks richtinggevend te zijn geweest voor de in het overzicht opgenomen studies. De aandacht is vooral uitgegaan naar het vaststellen van gezinsvormverschillen. Verder is er een opvallende afwezigheid van longitudinale studies.

Trefwoorden: Gezinsvormen; Kinderen; Sociaal-economische aspecten; Nederland.

Diversity in family structure and children's chances later in life. First, five explanations for family structure differences in children's life chances are described. The explanations assume differences in human capital investments, child rearing practices, parental conflict, selection and institutionalisation, respectively. Next, an overview is given of recent Dutch studies in this area. The long-term consequences apply to financial-economic status, the family career or well-being. Insofar family structure differences are found, they pertain to the less advantageous circumstances of children of divorce compared to children from intact families. Early parental loss and the entry into a stepfamily do not appear to have negative consequences in the long run. The differences are primarily apparent in the children's own family careers; children of divorce are more likely to experience the disruption of a partner relationship themselves and appear to be more reluctant to enter into marriage. The differences, though significant, are relatively small. Social class background is a stronger predictor of later life outcomes than is family structure. Recent Dutch research on family structure differences in children's life chances has hardly been guided by the search for explanations. The assessment of family structure differences seems to have been the primary objective. The paucity of longitudinal studies is another characteristic feature of recent Dutch research in this area.

Keywords: Family structure; Children; Socio-economic aspects; Netherlands.

In deze bijdrage geef ik een overzicht van Nederlands onderzoek naar de lange-termijn gevolgen van het verblijf als kind in een eenouder- of stiefgezin. Ik beperk me tot onderzoek verricht onder volwassenen, dat wil zeggen, mensen van achttien jaar of ouder. In Nederland zijn betrekkelijk veel studies verricht naar de betekenis van de gezinsvorm (de afwezigheid van een van de ouders, hertrouw van de verzorgende ouder, ouderlijke ruzie, enzovoorts) voor het functioneren van middelbare scholieren (zie bijvoorbeeld Bosman, 1993, 1994; Dessens *et al.*, 1998; Dölle, 1993 en Dronkers, 1992, 1997a, 1999). Deze studies worden hier buiten beschouwing gelaten. Verder beperk ik me tot publicaties vanaf 1989, omdat een goed overzicht van vroegere studies reeds bestaat (zie Van Gelder, 1989, 1990).

6.1. Waarom aandacht voor lange-termijn gevolgen?

Een eerste punt dat ik aan de orde wil stellen is die naar het waarom van dit terrein van onderzoek. Waarom zou men willen onderzoeken of volwassenen die (een gedeelte van) hun jeugd in een eenouder- of stiefgezin hebben doorgebracht hierdoor zijn beïnvloed? Is het wel zo voor de hand

liggend om naar de gevolgen op de langere termijn te kijken? Waarom zou men dergelijke gevolgen verwachten?

De gedachte dat vroege levensgebeurtenissen later nog gevolgen hebben, is binnen de sociologie niet nieuw. Generatietheorieën, bijvoorbeeld (Becker, 1992; Easterlin, 1980 en Inglehart, 1977), gaan ervan uit dat ervaringen die mensen gedurende de zogenaamde formatieve periode opdoen, blijvend van invloed zijn. De formatieve periode loopt van ongeveer het 10^e tot het 25^e levensjaar. De economische en sociale omstandigheden die mensen gedurende die periode meemaken geven vorm aan de verwachtingen waarmee zij in het leven staan, hun ambities, en politieke opvattingen. Mensen dragen deze sociale waarden de rest van hun leven mee. Ook binnen de levensloopbenadering (Hagestad en Neugarten, 1985) is er het beginsel dat vroege levensgebeurtenissen de verdere ontwikkeling van de levensloop in sterke mate kunnen bepalen. Zo spreekt Mayer (1986) van cumulatieve contingentie om aan te geven dat de richting en structuur van levenspaden vroeg in het leven worden uitgerofd. Bepaalde stappen die dan worden genomen, hebben tot gevolg dat sommige posities onbereikbaar worden, terwijl de kans op het bereiken van andere posities juist sterk kan worden vergroot. Gedurende de levensloop zou er een accumulatie zijn van achterstanden dan wel van successen (O'Rand, 1996).

Generatietheorieën zijn niet onomstreden. Veel van de kritiek richt zich op de deterministische opvatting over de invloed van vroege levensomstandigheden. De nadruk op de formatieve fase wordt als te beperkt gezien. Binnen generatietheorieën zou men ten onrechte voorbijgaan aan veranderingen die later in het leven plaatsvinden. Deze kunnen wel degelijk van invloed zijn op de verdere levensloop. Hoewel de levensloopbenadering ook de structurerende invloed van vroege levensloopbeslissingen benadrukt, wordt binnen die benadering tevens onderkend dat mensen mede zelf richting geven aan hun leven (Beck en Beck-Gernsheim, 1996 en Elder, 1994). De negatieve gevolgen van vroege tegenslagen kunnen via latere beslissingen teniet worden gedaan, een gedachte die we ook terugvinden binnen copingtheorieën (Lazarus, 1966). Voor zover mensen erin slagen vroege tegenvallers te verwerken of te compenseren, zouden er op latere leeftijd geen blijvende effecten zijn. Deze opvatting impliceert dat we juist geen lange-termijn gevolgen van vroegere ingrijpende ervaringen zouden moeten verwachten. Enerzijds moeten we dus rekening houden met de

mogelijkheid dat effecten die er op de korte termijn wellicht zijn, niet persé blijvend zijn. Anderzijds is er nog de mogelijkheid, dat de gevolgen van vroege gebeurtenissen zich pas later openbaren. Op de korte termijn zouden geen effecten zichtbaar zijn; op de langere termijn wel. Dit fenomeen wordt ook wel een 'sleeper effect' genoemd. Zo vond Hetherington (1993) in een longitudinaal onderzoek onder kinderen die voor hun zesde levensjaar een ouderlijke echtscheiding meemaakten, dat sommigen die als kind goed functioneerden als adolescent emotionele en gedragsproblemen gingen vertonen. De puberteit zou als 'trigger' fungeren en vaker ontwrichtende gevolgen hebben voor kinderen van gescheiden ouders dan voor leeftijdgenoten in intacte gezinnen.

6.2. Welke lange-termijn gevolgen zijn mogelijk?

Ervan uitgaande dat kinderen op de langere termijn gevolgen kunnen ondervinden van het verblijf in een eenouder- of stiefgezin, rijst dan de vraag: welke lange-termijn gevolgen zouden dit dan zijn? In de literatuur zijn verschillende antwoorden –uitgaande van verschillende verklaringen– op deze vraag te vinden (Amato, 1993; Cherlin, 1978; Emery, 1982; Hetherington, 1999; McLanahan, 1985 en Simons en Associates, 1996). Kenmerkend voor alle verklaringen is dat de veronderstelde gevolgen negatief zijn: kinderen uit eenouder- of stiefgezinnen zouden meer problemen ervaren, het minder ver schoppen in het leven, enzovoorts. De verklaringen verschillen wat betreft de redenen waarom kinderen uit eenouder- of stiefgezinnen slechtere levenskansen zouden hebben. Hiermee samenhangend, zijn er ten eerste verschillen tussen de verklaringen wat betreft de gezinsvorm die wordt benadrukt. Gaat het om verschillen tussen moeder- versus vadergezinnen, echtscheidings- versus overlijdensgezinnen, of stief- versus eenoudergezinnen? Daarnaast verschillen de verklaringen wat betreft het domein van de gespecificeerde gevolgen. Heeft de verklaring betrekking op de financieel-economische status, relatiecarrière, het welbevinden, of op een combinatie hiervan? De verschillende verklaringen worden in *tabel 6.1* samengevat.

Een eerste verklaring stelt investeringen in menselijk kapitaal centraal. Volgens dit perspectief onderscheiden met name kinderen die (een deel van) hun jeugd in een moedergezin hebben doorgebracht zich in ongunstige zin, waarbij het niet uitmaakt of de moeder nooit-gehuwd, gescheiden of

Tabel 6.1. Verklaringen voor de lange-termijn gevolgen van het opgroeien in een niet-intact gezin

Mechanisme	Gezinsvorm	Gevolgen
Investerings menselijk kapitaal	Moedergezin vs. overige	Financieel-economisch
Wijze van opvoeden	Eenoudergezin vs. overige	Relatiecarrière
Ouderlijke ruzies	Ruziënd gezin vs. overige	Financieel-economisch Relatiecarrière Welbevinden
Selectie	Echtscheidings- en ongehuwde moedergezin vs. overige	Financieel-economisch Relatiecarrière Welbevinden
Incomplete institutionalisering	Stiefgezin vs. overige	Financieel-economisch Relatiecarrière Welbevinden

verweduwd is. De nadelige gevolgen hebben betrekking op het financieel-economische levensdomein. De redenering is als volgt. Vanwege het ontbreken van een mannelijke kostwinner is er binnen het gezin minder financiële ruimte om te investeren in de opleiding van de kinderen, de kinderen te laten deelnemen aan buitenschoolse activiteiten, de kinderen te voorzien van goede medische zorg, enzovoort. De alleenstaande moeder kan genooddaakt zijn buitenshuis te werken, als gevolg waarvan er thuis minder begeleiding is bij huiswerk, spelen, en de sociale contacten van de kinderen. Verder is er een grotere kans dat de kinderen vroegtijdig van school gaan en een baan zoeken om het gezinsinkomen aan te vullen. Samenvattend: de gedachte is dat kinderen uit moedergezinnen een slechte ontwikkelingsstart hebben gehad. De gevolgen daarvan zullen later doorwerken. Ze zullen gemiddeld lager opgeleid zijn. Een lager opleidingsniveau geeft op zijn beurt minder mogelijkheden op de arbeidsmarkt, een grotere kans op werkloosheid en op daarmee samenhangende financiële problemen. Dergelijke tegenslagen hebben wellicht weer negatieve gevolgen voor het privé leven (zie tabel 6.1).

114

Een tweede verklaring stelt de wijze van opvoeden centraal. Volgens dit perspectief ondervinden met name kinderen die (een deel van hun jeugd) in eenoudergezinnen hebben doorgebracht nadelige gevolgen. Het onderscheid tussen moeder- en vadergezinnen en dat tussen overlijdens- en echtscheidingsgezinnen is binnen deze verklaring niet relevant. De nadelige gevolgen betreffen de relatiecarrière. De gedachte die eraan ten grondslag ligt is dat alleenstaande ouders minder 'effectieve' opvoeders zijn. Naast een beperking wat betreft beschikbare tijd, spelen preoccupaties van de ouders zoals verdriet, boosheid en vermoeidheid een rol. Alleenstaande ouders zouden vanwege de daarmee samenhangende druk minder 'ruimte' voor hun kinderen hebben, in mindere mate beschikbaar zijn en minder mogelijkheden hebben om adequaat te reageren op hun gedrag. Ook bejegenen ze hun kinderen wellicht minder warm en meer bestraffend. Bij het kind zou het aangaan en onderhouden van stabiele relaties belemmerd worden door gevoelens van onveiligheid, een gebrek aan vertrouwen in anderen en het onvermogen zich aan anderen te hechten. Samenvattend: de gedachte is dat kinderen uit eenoudergezinnen zijn opgegroeid in omstandigheden die een onzekere basis bieden voor de ontwikkeling van de vaardigheden die nodig zijn om sociaal goed te functioneren. Als gevolg hebben ze minder kans op duurzame emotionele bindingen. Ze zullen vaker relatieontbindingen meemaken en een minder tevredenstellend netwerk van sociale relaties hebben.

Een derde verklaring stelt ouderlijke ruzies centraal. Volgens dit perspectief zijn er met name nadelige gevolgen voor kinderen in gezinnen waar de ouders openlijk ruziën – ongeacht of het ruzie betreft tussen de biologische ouders die tot hetzelfde huishouden behoren, de verzorgende en de elders wonende niet-verzorgende ouder, of de verzorgende en stiefouder die bij elkaar wonen. De nadelige gevolgen betreffen meerdere levensdomeinen: de financieel-economische status, relatiecarrière en welbevinden. De algemene veronderstelling is dat het meemaken van ernstige conflicten en vijandigheden tussen ouders traumatiserend is. De trauma's zouden het grootst zijn bij kinderen die getuigen zijn van fysiek geweld of van ouderlijke ruzies die niet worden opgelost. Als gevolg van de spanningen thuis zouden kinderen worden geremd in hun psychosociale ontwikkeling. Ze zouden onvoldoende in staat zijn met negatieve stemmingen om te gaan en zich emotioneel onzeker voelen. Dit gebrek aan psychisch evenwicht zou onder andere tot uiting komen in verminderde schoolprestaties en

probleemgedrag, hetgeen ook de ontwikkeling van duurzame relaties bemoeilijkt. Onder jong-volwassenen zou er een grotere kans zijn dat het ouderlijk huis op relatief jonge leeftijd wordt verlaten. Uit huis gaan is dan de strategie om de vijandige sfeer te ontvluchten. Samenvattend: de gedachte is dat kinderen uit gezinnen met ruziënde ouders psychologische schade oplopen. Ze zijn minder weerbaar, hetgeen de latere levensloop op vele terreinen negatief beïnvloedt. Niet alleen hebben ze minder succes op school of in het werk, maar ook zijn er negatieve gevolgen voor relaties in de privésfeer en het persoonlijk welbevinden.

Een vierde verklaring stelt selectie centraal. Met name negatieve selectiekenmerken worden in de echtscheidingsliteratuur beschreven. Aan mogelijk meer positieve selectiekenmerken, zoals een grotere mate van onafhankelijkheid of zelfredzaamheid onder gescheidenen, wordt grotendeels voorbijgegaan. Volgens het perspectief van negatieve selectie vertonen met name kinderen van gescheiden ouders en van nooit-gehuwde alleenstaande moeders gedragsproblemen. De problemen doen zich voor op vele levensdomeinen: de financieel-economische status, relatiecarrière en welbevinden. Het verschil tussen de selectiethese en de vorige benaderingen betreft causaliteit. Problemen bij de kinderen zijn niet toe te schrijven aan ouderlijke echtscheiding of aan het opgroeien bij een nooit-gehuwde alleenstaande moeder. Wel kunnen reeds bestaande problemen ernstiger worden als gevolg van het uiteenvallen van het ouderlijke huwelijk. De problemen hangen samen met eigenschappen van de kinderen zelf of met die van de ouders. De kinderen en hun ouders vormen een selecte groep met zogenaamde antisociale eigenschappen, hetgeen betekent dat ze geneigd zijn tot riskant, ongepast, ongevoelig en kortzichtig gedrag. Mogelijk zijn de betrokkenen erfelijk belast. Volgens de selectiehypothese zouden problemen bij de kinderen wel eens de oorzaak van ouderlijke echtscheiding kunnen zijn, terwijl antisociale eigenschappen van de moeder ertoe zouden hebben kunnen bijdragen dat zij ongehuwd bleef. Ook zouden antisociale ouders een verhoogde kans op echtscheiding hebben, eerder in een sociale achterstandssituatie terecht komen en minder competente opvoeders zijn. Samenvattend: de basisveronderstelling is dat kinderen van gescheiden ouders en van nooit-gehuwde alleenstaande moeders behoren tot een specifieke groep van mensen met zogenaamde antisociale eigenschappen. Als gevolg hebben ze vaker gedragsproblemen. De tegenslagen die zij ervaren, strekken zich uit over verschillende levensdomeinen: ze zullen een

116

slechtere financieel-economische positie bereiken, meer problemen ervaren met het aangaan en onderhouden van persoonlijke relaties, en gekenmerkt worden door een lager niveau van welbevinden.

Een vijfde verklaring betreft de specifieke situatie van kinderen uit stiefgezinnen in vergelijking met die uit intacte gezinnen. Een onderscheid tussen stiefgezinnen na echtscheiding en na verweduwing wordt niet gemaakt. De zogenaamde incomplete institutionalisering van stiefgezinnen zou met zich meebrengen dat de leden van stiefgezinnen met allerlei onduidelijkheden worden geconfronteerd die zich niet voordoen in gezinnen met twee biologische ouders. Als gevolg doen zich onder kinderen die (een deel van) hun jeugd in een stiefgezin hebben doorgebracht meer problemen voor en op vele levensterreinen: de financieel-economische status, relatiecarrière en welbevinden. De grondgedachte is dat heldere regels ontbreken aangaande de rol van stiefouders bij de opvoeding van kinderen en aangaande de relaties tussen stiefbroers en -zusters, die in feite niet-verwanten van elkaar zijn. In de praktijk blijken er grote verschillen te zijn wat betreft de invulling die stiefouders aan hun rol geven. Sommigen gedragen zich als biologische ouders en zijn zeer betrokken bij stiefkinderen. Anderen gedragen zich eerder als vrienden of als ooms en tantes. Volgens het perspectief van de incomplete institutionalisering is de mate waarin kinderen uit stiefgezinnen gedragsproblemen ondervinden afhankelijk van de kwaliteit van de relaties binnen het nieuwe gezin: worden de nieuwe gezinsleden als indringers gezien, zijn er loyaliteitsconflicten, autoriteitsconflicten, spelen gevoelens van jaloezie, enzovoorts. In die gevallen is de kans op problemen groter. Ook is er dan de verwachting dat de kinderen op relatief jonge leeftijd het huis verlaten om te ontkomen aan de slechte thuissfeer. Samenvattend: de centrale veronderstelling is dat een gebrek aan heldere gedragsregels binnen stiefgezinnen de kans op gedragsproblemen vergroot. De gedragsproblemen zullen op verschillende domeinen tot uiting komen: op school en later op het werk, bij het aangaan en onderhouden van relaties, en in het persoonlijk welbevinden.

6.3. Recente Nederlandse publicaties over lange-termijn gevolgen: Een overzicht

Tabel 6.2 geeft een overzicht van de publicaties die in deze bijdrage in beschouwing worden genomen. De volgende criteria zijn bij de selectie gehanteerd. De publicatie diende (a) in 1989 of later te zijn verschenen, en betrekking te hebben op onderzoek (b) verricht onder Nederlandse volwassenen,¹ (c) naar de samenhang tussen latere levensomstandigheden en de gezinsvorm waarin de jeugdijaren voor een kortere of langere periode zijn doorgebracht. Het onderwerp van de lange-termijn gevolgen van het opgroeien in een eenouder- of stiefgezin staat niet in iedere publicatie even centraal. In sommige was dit het hoofdthema; in andere komt het thema meer zijdelings aan de orde.

Bij bestudering van de tabel komt een aantal opvallende gegevens naar voren. De eerste betreft de wijze van dataverzameling. Al het onderzoek blijkt gebaseerd te zijn op grootschalige surveys. Kleinschalige studies ontbreken. Evenmin zijn er studies verricht onder klinische populaties. Opvallend is ook dat longitudinale studies ontbreken. Al het onderzoek is cross-sectioneel van aard. Het Wendingen in de Levensloop (WIL) survey van Spruijt en zijn collega's heeft weliswaar een longitudinale opzet, maar de studies naar de samenhangen tussen gezinsvorm en latere levensuitkomsten zijn gebaseerd op afzonderlijke meetmomenten. Wat de onderzochte groepen betreft, zien we dat er een redelijke verdeling is naar leeftijd: jong-volwassenen, middengroepen en ouderen zijn in de verschillende studies vertegenwoordigd. Ook is er een redelijke verdeling naar sekse. Het Onderzoek Gezinsvorming uit 1988, waarvan De Graaf (1991) en Manting (1994) gebruik maken, is het enige waarin uitsluitend gegevens van vrouwen zijn verkregen. Uit de tabel komt ook naar voren dat er een bepaalde eenzijdigheid is wat betreft de lange-termijn gevolgen die worden bestudeerd. De relatiecarrière heeft duidelijk de meeste aandacht gekregen. De latere financieel-economische status en het latere welbevinden van kinderen die (een deel van) hun jeugd in een eenouder- of stiefgezin hebben doorgebracht, zijn minder vaak onderwerp van studie

¹ De studies van Spruijt en zijn collega's vormen een uitzondering. Deze hebben mede betrekking op 15-17 jarigen. De betreffende publicaties zijn in het overzicht toch meegenomen omdat ze meer zijn gericht op de levens van jong-volwassenen dan op die van adolescenten.

Tabel 6.2. In het overzicht opgenomen publicaties over de samenhangen tussen gezinsvorm en levenskansen van kinderen op de langere termijn

Auteur(s)	Gegevensbron	Leeftijd Respon- denten	N		Gezinsvormen	Gevolgen
			Mannen	Vrouwen		
Bosch et al., 1994	SSCW Telepanel '92	18-90	3.117		- Eenouder na scheiding - Eenouder na overlijden vader - Eenouder na overlijden moeder - Intact	- Financieel- economisch
Dykstra, 1998	NESTOR- LSN '92	55-89	2.025	2.117	- Eenouder, ongehuwde moeder - Eenouder na scheiding - Eenouder na overlijden vader - Eenouder na overlijden moeder - Geen ouders (beide overleden) - Stief na scheiding - Stief na overlijden - Intact	- Financieel- economisch - Relatiecarrière - Welbevinden
Dronkers, 1997b	Familie Enquête '92 - '93	21-64	957		- Eenouder na scheiding - Eenouder na overlijden - Intact	- Financieel- economisch - Relatiecarrière
De Graaf, 1991	Onderz. Gezins- vorming '88	18-37		6.000	- Eenouder na scheiding - Intact	- Relatiecarrière
De Graaf, 1996a	Onderz. Gezins- vorming '93	18-42	3.700	4.500	- Eenouder na scheiding - Intact	- Financieel- economisch

De Graaf, 1996b	Onderz. Gezins- vorming '93	18-42	3.700	4.500	- Eenouder na scheiding - Intact	- Relatiecarrière
Klijzing, 1992	Onderz. Relatie- -vorming in Nederland '84	19-56	1.149		- Eenouder na scheiding of overlijden - Intact	- Relatiecarrière
Manting, 1994	Onderz. Gezins- vorming '88	18-37		6.000	- Eenouder na scheiding - Overig	- Relatiecarrière
Spruijt, 1993	Wendingen in de Levensloop 1, '91	15-24	2.040		- Eenouder na scheiding - Stief na scheiding - Instabiel intact - Stabiel intact	- Relatiecarrière
Spruijt et al., 1996	Wendingen in de Levensloop 1, '91	15-24	2.517		- Eenouder na scheiding - Stief na scheiding - Ruziënd intact - Stabiel intact	- Financieel- economisch - Welbevinden
Spruijt et al., 1997	Wendingen in de Levensloop 2, '94	15-27	259	330	- Eenouder na scheiding, contact vertrokken - Eenouder na scheiding, geen contact - Eenouder na overlijden - Stief na scheiding, contact vertrokken - Stief na scheiding, geen contact - Matig functionerend intact - Slecht functionerend intact	- Financieel- economisch - Welbevinden

geweest. Tot slot valt de variëteit in gezinsvormen op. Eenoudergezinnen ontstaan door echtscheiding worden in ieder geval bestudeerd, maar daarmee houdt de consistentie tussen de studies eigenlijk op. De variëteit in gezinsvormen heeft ten dele te maken met de beschikbaarheid van gegevens: in niet alle surveys is gedetailleerd gevraagd naar de huwelijks-geschiedenis van de ouders. Daarnaast zijn verschillen toe te schrijven aan de specifieke vraagstellingen van de studies. Gaat de aandacht uit naar de gevolgen van de ontbinding van het ouderlijke huwelijk? Dan is het meer voor de hand liggend dat het ooit-gescheiden zijn van de ouders wordt benadrukt. Gaat de aandacht daarentegen uit naar het opgroeien bij één ouder, dan moet bijvoorbeeld rekening worden gehouden met eventuele hertrouw van de gescheiden of verweduwde ouder.

Verschillen in de operationalisering van gezinsvormen hebben om te beginnen betrekking op de wijze waarop de jeugdperiode in beschouwing is genomen. Is naar één moment in de tijd gekeken of is gekeken naar veranderingen over een bepaald aantal jaren? Is gekeken naar de gehele jeugdperiode of beperkt de studie zich uitsluitend tot een bepaalde leeftijd? Verder, en gedeeltelijk met het voorafgaande samenhangend, zijn er verschillen wat betreft de uitgebreidheid waarmee de gezinsgeschiedenis van de ondervraagden in kaart is gebracht. Naast verschillen zijn er ook overeenkomsten tussen de studies. Kenmerkend voor alle is bijvoorbeeld dat de informatie retrospectief is verkregen: de respondenten is gevraagd in welke gezinsvorm(en) zij zijn opgegroeid. In een aantal studies is de informatie bij meer dan één persoon verzameld. Niet alleen het kind is ondervraagd, maar ook een vader of moeder. Het betreft de Familie Enquête (FE), het Wendingen in de Levensloop survey (WIL) en het SSCW-Telepanel. In het navolgende geef ik een toelichting op de gezinsvormen die in tabel 6.2. worden vermeld.

In de in 1992 en 1993 uitgevoerde FE, het databestand waarop de publicatie van Dronkers (1997b) is gebaseerd, is uitsluitend geïnformeerd naar één moment in de tijd. Aan de respondenten is gevraagd of ze op 15-jarige leeftijd bij beide ouders woonden. Degenen die hierop een ontkennend antwoord gaven en voor wie bleek dat de ouder met wie niet werd samengewoond reeds was overleden, zijn gecodeerd als halfwezen. Degenen die op 15-jarige leeftijd niet bij beide ouders woonden en waarvoor kon worden nagegaan dat de niet-verzorgende ouder niet was

overleden, zijn gecodeerd als echtscheidingskinderen. Dronkers geeft aan dat deze procedure geleid kan hebben tot een mogelijke overschatting van het aantal echtscheidingskinderen. Er kunnen immers andere redenen dan echtscheiding zijn geweest (bijvoorbeeld oorlogsomstandigheden) waarom de ouders niet samenwoonden. Dronkers heeft ook gebruik gemaakt van FE '92-93 gegevens over echtscheiding afkomstig van de ouders zelf. Het betreft veertig procent toevallig geselecteerde overlevende ouders van de respondenten. Een deel van de door hen gerapporteerde echtscheidingen heeft mogelijk pas plaatsgevonden nadat hun kinderen volwassen waren geworden. In het Onderzoek Relatievorming in Nederland (ORIN) uit 1984 is eveneens geïnformeerd naar de gezinsvorm op één moment in de tijd (zie Klijzing, 1992). Nagegaan is of beide ouders nog samenwoonden toen de respondent uithuis ging. Gegevens over echtscheiding en het vroege overlijden van de ouders ontbreken. Klijzing onderscheidt twee gezinsvormen: intacte en 'overige'. Tot de laatste kunnen behoren: eenouder-gezinnen ontstaan door echtscheiding, eenoudergezinnen ontstaan door overlijden, gezinnen van ongehuwde moeders en stiefgezinnen.

In de overige studies is explicieter rekening gehouden met dynamiek tijdens de jeugdijaren. Bosch *et al.* (1994) maken gebruik van gegevens van het SSCW Telepanel onderzoek uit 1992. Met behulp van dit databestand kan worden nagegaan of respondenten voor hun achttiende jaar deel uit hebben gemaakt van een eenoudergezin ontstaan door echtscheiding of door overlijden van de ouders. Ook is informatie beschikbaar over eventuele hertrouw van de verzorgende ouder. In de studies van De Graaf (1991, 1996a, 1996b), gebaseerd op de Onderzoeken Gezinsvorming (OG) 1988 en 1993, is gekeken naar de periode dat de respondent thuiswoonde. De Graaf onderscheidt degenen die wel en degenen die niet in die periode een echtscheiding van de ouders hebben meegemaakt. Hij houdt geen rekening met mogelijke hertrouw van de ouders (hoewel in ieder geval het OG'93 daarover gegevens heeft; zie De Graaf 1997). Manting (1994) heeft ook gebruik gemaakt van OG'88 gegevens. In haar analyses is expliciet rekening gehouden met de dynamiek van veranderingen in gezinsvorm. Echtscheiding van de ouders is als een in de tijd variërend gegeven meegenomen. Voor ieder jaar dat in de longitudinale gebeurtenissenanalyse werd betrokken, is aangegeven of de ouders niet of wel ooit waren gescheiden. Het NESTOR-LSN 1992 databestand waarvan Dykstra (1998) gebruik maakt heeft betrekkelijk gedetailleerde gegevens over de

gezinsgeschiedenis. Bekend is of de ouders nooit zijn gehuwd en altijd apart van elkaar hebben gewoond, of en wanneer de ouders zijn gescheiden, of en wanneer de ouders zijn overleden, en of de respondent voor het 15^e jaar de overgang naar een stiefgezin heeft meegemaakt. De meest uitgebreide gegevens over de gezinsgeschiedenis zijn te vinden in het longitudinale WIL-survey (Spruijt, 1993 en Spruijt *et al.*, 1996, 1997; zie ook de bijdrage van Spruijt *et al.* in dit themanummer), met een eerste meetmoment in 1991, een tweede in 1994 en een derde in 1997. Naast gegevens over ouderlijke echtscheiding en verweduwing, en eventuele hertrouw van de verzorgende ouder, beschikt het WIL-survey over gegevens over de kwaliteit van de niet-ontbonden huwelijksrelaties. Ze maken het mogelijk de stabiliteit van bestaande huwelijken te onderscheiden. De gegevens over de kwaliteit van het ouderlijke huwelijk zijn niet afkomstig van de kinderen maar van de ouders zelf. Daarnaast is binnen het WIL-survey geïnformeerd naar de frequentie van het contact met de vertrokken ouder. Deze informatie, die van de kinderen zelf is verkregen, maakt een vergelijking mogelijk tussen degenen die wel en degenen die niet regelmatig contact hebben met de vertrokken ouder. Overigens moet worden vermeld dat kinderen uit 'goed' of 'normaal' functionerende intacte gezinnen niet zijn meegenomen in de analyses voor de publicatie uit 1997 van Spruijt *et al.* De auteurs nemen uitsluitend kinderen uit matig of slecht functionerende intacte gezinnen mee en kinderen uit eenouder- en stiefgezinnen.

6.4. Resultaten: Zijn er verschillen in levenskansen naar gezinsvorm?

Maakt het op de langere termijn iets uit in welke gezinsvorm mensen (een deel van) hun jeugd hebben doorgebracht? Welk antwoord geven de in dit overzicht betrokken studies op deze vraag? Ik zal ingaan op de gerapporteerde samenhangen tussen de gezinsvorm en achtereenvolgens de latere financieel-economische status, relatiecarrière en het welbevinden.

Financieel-economische status

In de in het overzicht opgenomen studies is gekeken naar de volgende indicatoren van financieel-economische status: het bereikte opleidingsniveau, de arbeidsdeelname en financiën. Allereerst bespreek ik de resultaten voor het opleidingsniveau. Bekend is dat iemands opleidingsniveau sterk wordt bepaald door de maatschappelijke achtergrond

van de ouders (zie bijvoorbeeld Dronkers en Ultee, 1995). Minder bekend is in hoeverre de huwelijksgeschiedenis van de ouders ook van betekenis is voor de hoogte van de opleiding die uiteindelijk wordt voltooid. Vier van de studies die in tabel 6.2 worden genoemd hebben hiernaar gekeken. In ieder is gecontroleerd voor achtergrondkenmerken waarvan bekend is dat ze samenhangen met het bereikte opleidingsniveau van kinderen, zoals bijvoorbeeld de opleiding van de ouders. De resultaten zijn niet eenduidig. Dronkers (1997b), Spruijt *et al.*, (1997) en Dykstra (1998) vinden geen verschillen naar gezinsvorm; De Graaf (1996a) echter wel. Meer in het bijzonder constateert hij dat kinderen die thuis een echtscheiding van de ouders hebben meegemaakt gemiddeld een lager onderwijsniveau behalen dan degenen die hun hele jeugd in een tweeoudergezin hebben doorgebracht. Het is niet duidelijk waaraan deze discrepantie in resultaten moet worden toegeschreven. Zo zijn consistente verschillen in het jaar van dataverzameling, de samenstelling van de steekproef en de operationalisering van het opleidingsniveau niet aan te wijzen.

Welke samenhangen zijn er tussen de gezinsvorm en latere arbeidsdeelname? Dronkers (1997b) en Dykstra (1998) presenteren gegevens over het beroepsniveau. Net zoals het geval was voor het opleidingsniveau, blijkt het voor het beroepsniveau dat mensen bereiken niet uit te maken in welke gezinsvorm zij (een deel van) hun jeugd hebben doorgebracht. In beide onderzoeken is gecontroleerd voor kenmerken van het sociale milieu van herkomst. Spruijt *et al.* (1996, 1997) hebben onderzocht in hoeverre de ondervraagden werkloos dan wel arbeidsongeschikt zijn geweest. In de analyses is rekening gehouden met achtergrondkenmerken zoals het gezinsinkomen. Het blijkt dat echtscheidingskinderen meer ervaring hebben met werkloosheid dan kinderen uit de overige gezinsvormen. Dit geldt met name als zij een verbroken relatie hebben met de betrokken ouder (Spruijt *et al.*, 1997). De auteurs geven aan dat het niet direct helder is wat echtscheidingskinderen zo kwetsbaar maakt op de arbeidsmarkt. Zij noemen twee mogelijke oorzaken. De eerste is dat het ontbreken van een duidelijk rolmodel (namelijk de vertrokken vader) nadelig werkt op de arbeidsloopbaan. De tweede is dat de problemen thuis mogelijk hebben geleid tot een meer teruggetrokken houding op de werkplek.

In twee studies is informatie over de financiële situatie te vinden. Dykstra (1998) heeft naar het inkomen op het moment van het interview gekeken. In

een analyse waarbij rekening is gehouden met kenmerken van het ouderlijk huis (bijvoorbeeld opleiding van de ouders, religiositeit) blijken er geen inkomensverschillen te zijn in samenhang met de gezinsvorm. Echter, wanneer vervolgens ook kenmerken van de eigen beroepsloopbaan worden meegenomen, blijkt er een onverwacht effect voor de gezinsvorm te zijn: degenen die het vroegtijdig overlijden van de vader hebben meegemaakt hebben een gemiddeld hoger inkomen dan degenen die gedurende hun jeugd bij beide biologische ouders hebben gewoond. Spruijt *et al.* (1997) hebben geïnformeerd naar het ooit hebben meegemaakt van ernstige financiële problemen. Kinderen uit eenoudergezinnen na echtscheiding blijken meer ervaring hebben met financiële problemen. Dit resultaat hangt echter vooral samen met het gegeven dat een relatief groot deel van deze ondervraagden al zelfstandig woont.

Samenvattend: uit het –weinige– onderzoek dat in Nederland is gedaan naar de gevolgen voor de latere financieel-economische status van het opgroeien in een eenouder- of stiefgezin of bij ruziënde ouders, komt het volgende beeld naar voren. Noch het vroegtijdig verlies van de ouders, noch het opgenomen worden in een stiefgezin, noch het verblijf bij ruziënde ouders lijkt op de langere termijn de financieel-economische status te beïnvloeden. Negatieve gevolgen worden uitsluitend geconstateerd onder kinderen uit eenoudergezinnen na echtscheiding. Die negatieve gevolgen worden echter niet in alle studies aangetroffen. De betrekkelijke afwezigheid van lange-termijn gevolgen op financieel-economisch gebied staat in contrast met de negatieve uitkomsten op de kortere termijn die in echtscheidingsonderzoek worden gerapporteerd. Een consistent onderzoeksresultaat is immers dat de schoolprestaties van echtscheidingskinderen een achterstand vertonen (Bosman, 1994 en Dronkers, 1992 en Van Gelder, 1989). Het lijkt erop, zoals Dronkers (1997b) aangeeft, dat kinderen van gescheiden ouders op de langere termijn hun onderwijsachterstand weten in te halen.

Relatiecarrière

Het onderzoek naar samenhangen tussen de gezinsvorm en de latere relatiecarrière betreft verschillende tijdstippen in de relatiegeschiedenis: eerste seksuele ervaringen, uithuisgaan, samenleven met een partner, het krijgen van kinderen, en ontbinding van de partnerrelatie. Een van de centrale vragen is in hoeverre er sprake is van een opeenvolging van gedragingen die afwijken van het standaardpatroon (Cherlin *et al.*, 1995).

Deze gedragsketen zou geprikkeld worden door wrijvingen in de thuissituatie, die op hun beurt samenhangen met conflicten tussen de ouders, de afwezigheid van een van de ouders of de komst van een stiefouder. Het zou gaan om het vroeg beginnen aan seks, op jonge leeftijd uit huis gaan, op jonge leeftijd gaan samenwonen, en op jonge leeftijd kinderen krijgen. Deze van de standaard afwijkende gedragingen zouden de kans op relatieontbindingen vergroten.

Als beginpunt van de relatiegeschiedenis neem ik de eerste seksuele ervaringen. Het WIL-survey heeft informatie hierover. Zo laat Spruijt (1993) zien dat echtscheidingskinderen op jongere leeftijd hun eerste coïtuservaring opdoen dan kinderen uit stabiele intacte gezinnen. 'Stabiel' wil zeggen dat de ouders er de afgelopen vijf jaar niet serieus over hebben nagedacht om uit elkaar te gaan. Verder blijkt dat de eerste seksuele partner van echtscheidingskinderen vaker een losse vriend of vriendin is. Kinderen uit stiefgezinnen en kinderen uit instabiele intacte gezinnen nemen een tussenpositie in. De verschillen tussen de kinderen uit de vier gezinsvormen blijven bestaan ook na controle voor de sociale klassen en de moderniteit van de opvattingen van de ouders.

Het uit huis gaan is een volgende stap in de relatiegeschiedenis. Verschillende van de in het overzicht opgenomen studies hebben hieraan aandacht besteed. De resultaten spreken elkaar echter tegen. Dronkers (1997b) en Spruijt (1993) vinden geen verschillen in de leeftijd van uit huis gaan tussen mensen afkomstig uit verschillende gezinsvormen. In de betreffende analyses is gecontroleerd voor relevante kenmerken van de kinderen en van hun ouders. De Graaf (1991, 1996b) vindt echter wel een samenhang tussen de gezinsvorm waarin iemand is opgegroeid en de leeftijd van uit huis gaan. Uit zijn analyses blijkt dat kinderen van gescheiden ouders gemiddeld op jongere leeftijd het ouderlijk huis verlaten dan kinderen die altijd bij beide biologische ouders hebben gewoond. In het artikel uit 1991 controleert De Graaf voor relevante kenmerken van de ondervraagden. In het artikel uit 1996 doet hij dat niet. De Graaf (1991, 1996b) heeft ook gekeken naar de redenen waarom men uithuis ging. Kinderen van gescheiden ouders gaven vaker als reden aan dat ze graag op zichzelf wilden gaan wonen. Voor kinderen uit tweeoudergezinnen was het gaan samenleven met een partner vaker de reden om uit huis te gaan.

Voor sommigen valt het tijdstip van de eerste samenleefrelatie samen met dat van uit huis gaan. Voor anderen volgen de gebeurtenissen elkaar in de tijd op. Wat weten we over verschillen tussen kinderen afkomstig uit verschillende gezinsvormen wat betreft de kans op het gaan samenleven met een partner en de leeftijd waarop dit gebeurt? Volgens onderzoek van Bosch *et al.* (1994) en Dykstra (1998) is de kans om ooit met een partner te gaan samenleven niet anders voor mensen die (een deel van) hun jeugd in een eenouder-, of stiefgezin hebben doorgebracht dan voor degenen uit intacte gezinnen. In beide studies is gecontroleerd voor relevante kenmerken van de ouders en van de kinderen. Opgemerkt moet worden dat Bosch *et al.* (1994) en Dykstra (1998) geen onderscheid hebben gemaakt tussen ongehuwd samenwonen en trouwen. Voor de geboortecohorten die door hen in de studies zijn betrokken is dit onderscheid ook minder relevant: eerste partnerrelaties waren haast zonder uitzondering huwelijkse relaties. In onderzoek naar de lange-termijn gevolgen van het verblijf in een eenouder- of stiefgezin dat is verricht onder grotendeels jongere geboortecohorten, blijkt het onderscheid tussen ongehuwd samenwonen en trouwen wel degelijk relevant te zijn. Zo vindt Manting (1994) in een univariate analyse dat vrouwen met gescheiden ouders een grotere kans hebben ongehuwd te gaan samenwonen en een kleinere kans hebben om te trouwen dan vrouwen uit tweeoudergezinnen. De Graaf (1991), die analyses verrichtte op hetzelfde databestand als Manting (1994) vindt overeenkomstige verschillen in partnerrelatie-voorkeuren onder de ongehuwde vrouwen die nog thuis wonen. Degenen met gescheiden ouders blijken minder vaak van plan te zijn om (uiteindelijk) te trouwen dan degenen uit tweeoudergezinnen. De eersten spreken vaker een voorkeur uit om te blijven samenwonen zonder te trouwen en verwachten minder vaak direct te trouwen zonder eerst samen te wonen. Deze verschillen blijven overeind nadat gecontroleerd is voor relevante kenmerken van de betrokkenen zoals religiositeit en opleidingsniveau. Ook Spruijt (1993) vindt dat kinderen uit eenouder- en stiefgezinnen na echtscheiding minder traditionele opvattingen hebben over relatievormen dan kinderen uit intacte (stabiele dan wel instabiele) gezinnen: zij denken bijvoorbeeld het meest positief over het ongehuwd samenwonen met kinderen, over LAT-relaties en over het samenwonen van homoseksuelen. De verschillen in traditionaliteit zijn niet te herleiden tot sociale-klasseverschillen of tot verschillen in de opvattingen van de ouders.

De in het overzicht opgenomen studies laten gemengde resultaten zien wat betreft de leeftijd waarop men voor het eerst met een partner gaat samenleven. Dronkers (1997a) vindt geen effect van ouderlijke echtscheiding. Bosch *et al.* (1994) vinden evenmin een verschil in de leeftijd waarop men voor het eerst met een partner gaat samenleven tussen echtscheidingskinderen, halfwezen en kinderen uit tweeoudergezinnen. In beide studies is gecontroleerd voor relevante kenmerken van de ouders en van de kinderen. Na controle voor de sociale klasse van de ouders en de moderniteit van hun opvattingen constateert ook Spruijt (1993) dat de leeftijd bij eerste samenwonen niet verschilt naar gezinsvorm. De resultaten van De Graaf (1991, 1996b) zijn hiermee in tegenspraak. Uit zijn studies blijkt dat kinderen van gescheiden ouders gemiddeld op jongere leeftijd ongehuwd of gehuwd met een partner gaan samenleven dan degenen die thuis geen echtscheiding hebben meegemaakt. Dit verschil blijft ook wanneer rekening wordt gehouden met kenmerken zoals het onderwijsniveau en de religiositeit van de ondervraagden (De Graaf, 1991).

Als de overgang naar het gaan samenleven met een partner is gezet, volgt voor velen de stap naar het ouderschap. Vier van de in het overzicht opgenomen studies hebben hiernaar gekeken. Bosch *et al.* (1994) en Dykstra (1998) hebben gegevens over feitelijk ouderschap, terwijl Spruijt (1993) en De Graaf (1991) informatie hebben over ouderschapsplannen. Uit het onderzoek van Bosch *et al.* (1994) blijkt dat kinderen uit eenoudergezinnen ontstaan door echtscheiding gemiddeld op jongere leeftijd een eerste kind krijgen dan kinderen uit intacte en kinderen uit eenoudergezinnen ontstaan door overlijden van de vader of moeder. Wanneer echter gecontroleerd wordt voor relevante kenmerken van de ouders en van de kinderen blijkt dit verschil niet langer significant te zijn. Dykstra (1998) heeft gekeken naar de kans op ouderschap. Zij treft geen verschillen aan wat betreft het aandeel kinderlozen tussen mensen die in verschillen gezinsvormen zijn opgegroeid. Wat betreft de kans ooit zelf ouder te worden, blijkt het volgens haar onderzoek dus niet uit te maken uit wat voor gezinsvorm iemand afkomstig is. Uit studies naar ouderschapsplannen komen wel gezinsvormverschillen naar voren. Resultaten van Spruijt (1993) laten zien dat kinderen uit stabiele intacte gezinnen vaker kinderen willen dan kinderen uit eenouder- en stiefgezinnen na echtscheiding. Kinderen uit instabiele intacte gezinnen nemen een tussenpositie in. Uit analyses van De Graaf (1991) blijkt dat het verwachte

uiteindelijke kindertal lager is voor kinderen van gescheiden ouders dan voor kinderen uit tweeoudergezinnen. Echtscheidingskinderen spreken vaker een voorkeur uit voor kinderloosheid of voor één kind en ze geven minder vaak een voorkeur aan voor een groter gezin (drie kinderen of meer).

In het onderzoek naar de lange-termijn gevolgen voor de relatiecarrière van verstoorde of verbroken ouderlijke relaties is veruit de meeste aandacht uitgegaan naar de zogenaamde intergenerationele overdracht van echtscheiding. Kinderen van gescheiden ouders zouden een grotere kans hebben zelf een relatieontbinding mee te maken dan kinderen van wie de ouders altijd bij elkaar zijn gebleven. Het verrichte onderzoek is in overeenstemming met deze gedachte. Zo vindt Klijzing (1992) dat kinderen uit eenoudergezinnen een hogere kans hebben de ontbinding van hun eerste (huwelijkse) relatie mee te maken dan kinderen uit intacte gezinnen. Hierbij moet echter worden opgemerkt dat Klijzing geen onderscheid maakt tussen eenoudergezinnen ontstaan door echtscheiding en ontstaan door overlijden. Het is dus niet goed mogelijk de resultaten uitsluitend toe te schrijven aan ouderlijke echtscheiding. De studies van Bosch *et al.* (1994), Dronkers (1997b) en Dykstra (1998) bieden die mogelijkheid echter wel. Uit het onderzoek van Bosch *et al.* bijvoorbeeld, komt naar voren dat kinderen uit eenoudergezinnen ontstaan door echtscheiding minder vaak een intacte relatie hebben dan kinderen uit eenoudergezinnen ontstaan door overlijden en kinderen uit tweeoudergezinnen, ook als wordt gecontroleerd voor relevante kenmerken van de kinderen en van de ouders. 'Relatie' is ongehuwd samenwonen of trouwen. Er kunnen twee redenen zijn waarom iemand geen intacte relatie heeft: (a) er is nooit een relatie aangegaan, of (b) een aangegane relatie is ontbonden. Zoals eerder is beschreven, vinden Bosch *et al.* geen gezinsvormverschillen wat betreft de kans op het aangaan van een relatie. Vandaar dat kan worden aangenomen dat de verschillen vooral aan hogere relatieontbindingskansen moeten worden toegeschreven. Dronkers (1997b) vindt een hogere kans op echtscheiding uitsluitend voor kinderen uit eenoudergezinnen ontstaan door echtscheiding, niet voor kinderen van wie één van de ouders vroeg is overleden. Ook Dykstra (1998) vindt een hogere echtscheidingskans uitsluitend voor echtscheidingskinderen, en niet voor (half)wezen, voor kinderen van ongehuwde moeders, of voor kinderen uit stiefgezinnen.

Uit de studie van Spruijt *et al.* (1996) komt naar voren dat kinderen uit eenoudergezinnen ontstaan door echtscheiding het vaker hebben meegemaakt dat een partnerrelatie is beëindigd (samenwonen of trouwen) dan kinderen uit stiefgezinnen na echtscheiding en kinderen uit stabiele dan wel ruziënde intacte gezinnen. Ook rapporteren zij vaker problemen in de bestaande partnerrelatie. De resultaten met betrekking tot liefdesverdriet (omdat een relatie is uitgemaakt) vertonen een iets ander patroon. Dan blijken zowel echtscheidingskinderen als kinderen uit stiefgezinnen na echtscheiding zich van de overige te onderscheiden. In vergelijking met kinderen uit intacte (stabiele dan wel ruziënde) gezinnen hebben zij hebben vaker liefdesverdriet gehad. Een probleem bij de interpretatie van de resultaten is dat het niet helder is op welke manier rekening is gehouden met verschillen in partnerrelatie-ervaring. Het blijft bijvoorbeeld onduidelijk of de echtscheidings- en stiefkinderen vaker liefdesverdriet rapporteren omdat zij sowieso vaker relaties hebben gehad of omdat ze vaker problemen in hun relaties ervaren of kritischer zijn in hun relaties. In hun analyses controleren Spruijt *et al.* voor relevante kenmerken van de kinderen en van hun ouders.

De Graaf (1991) en Manting (1994) die beiden analyses hebben verricht op het OG'88 bestand rapporteren dat vrouwen van wie de ouders zijn gescheiden vaker een samenwoon- of een huwelijksrelatie beëindigen dan vrouwen van wie de ouders bij elkaar zijn gebleven. De resultaten van De Graaf (1996b) op basis van het OG'93 zijn in overeenstemming hiermee. De Graaf (1991) laat zien dat de verschillen tussen de echtscheidingskinderen en degenen uit intacte gezinnen niet zijn toe te schrijven aan verschillen in achtergrondkenmerken van de ouders of van de kinderen. Manting (1994) toont aan dat het effect van ouderlijke echtscheiding verdwijnt als rekening wordt gehouden met de eigen relatie- en vruchtbaarheids carrière. Echtscheidingskinderen blijken een hogere kans te hebben zelf tot scheiding te komen omdat ze vaker relatief jong een relatie aangaan, een kind krijgen voordat ze samenwonen of kinderloos zijn. Ook Dronkers (1997b) heeft onderzocht in hoeverre de intergenerationele overdracht van echtscheiding moet worden toegeschreven aan een van de standaard afwijkend levenslooppatroon in de jongere generatie. Dit blijkt slechts voor een deel het geval te zijn. De hogere kans op echtscheiding hangt weliswaar voor een deel samen met de relatief jonge leeftijd waarop veel echtscheidingskinderen uit huis gaan, maar dit gegeven biedt geen volledige verklaring voor het effect van ouderlijke echtscheiding.

In het voorafgaande is uitsluitend ingegaan op gezinsrelaties: het aangaan van en de ontbinding van partnerrelaties en het krijgen van kinderen. Dykstra (1998) heeft als enige onderzoek gedaan naar het bredere netwerk van persoonlijke relaties. Het blijkt dat echtscheidingskinderen op latere leeftijd gemiddeld kleinere netwerken hebben dan degenen die in andere gezinsvormen zijn opgegroeid. Dit resultaat kan niet worden toegeschreven aan verschillen in de eigen huwelijks-, ouderschaps-, of arbeidscarrière. In de analyses is immers hiervoor gecontroleerd. Dykstra's resultaten suggereren dat er parallellen zijn tussen het gedrag dat echtscheidingskinderen in partnerrelaties vertonen en dat in overige persoonlijke relaties. Wat dat gedrag precies inhoudt, blijft echter nog een open vraag. Stappen echtscheidingskinderen eerder uit niet-tevredenstellende relaties? Zoeken ze sneller conflicten op? Hebben ze grotere moeite zich emotioneel te hechten? Stellen ze hogere eisen aan hun persoonlijke relaties? De beantwoording van deze vragen behoeft nader onderzoek.

Samenvattend: voor zover er in Nederland studies zijn verricht naar de lange-termijn gevolgen van het opgroeien in een niet-intact gezin, hebben deze zich met name gericht op de relatiecarrière. Het enige echt consistente resultaat dat uit deze studies naar voren komt is dat het meemaken van ouderlijke echtscheiding samenhangt met een grotere kans zelf de ontbinding van een partnerrelatie mee te maken. Verder zijn er aanwijzingen voor enige terughoudendheid onder echtscheidingskinderen wat betreft het huwelijk. Degenen die een ouderlijke scheiding hebben meegemaakt spreken vaker een voorkeur uit voor minder traditionele relatievormen, zoals het ongehuwd samenwonen of LAT-relaties. De implicaties van deze bevindingen zijn niet geheel helder. Enerzijds zijn er redenen zorgelijk te doen over het relatiegedrag van echtscheidingskinderen: ze lijken moeite te hebben zich aan anderen te binden. Anderzijds is er een meer positieve interpretatie. Spruijt (1993) brengt bijvoorbeeld naar voren dat echtscheidingskinderen wellicht kritischer nadenken over hun relaties. Eenduidige resultaten wat betreft de gezinsvorm waarin iemand opgroeit en de leeftijd bij uithuisgaan, bij partnerrelatievorming of bij ouderschap zijn er niet. Datzelfde geldt voor de kans op het aangaan van een partnerrelatie of de kans op het krijgen van kinderen. Er zijn geen aanwijzingen dat de ervaring van het vroegtijdig overlijden van de ouders gevolgen heeft voor de latere relatiecarrière.

Welbevinden

Een derde type van lange-termijn uitkomsten waarnaar onderzoek is gedaan betreft welbevinden. Ik hanteer welbevinden als koepel voor fysieke en psychische gezondheid. Twee van de in het overzicht opgenomen studies hebben naar de fysieke gezondheid gekeken. Spruijt *et al.* (1996), die de scores op de VOEG-schaal als meting gebruiken, vinden verschillen tussen enerzijds de kinderen uit eenoudergezinnen na echtscheiding en anderzijds de kinderen in stief- en stabiele intacte gezinnen, ook na controle voor relevante kenmerken van de kinderen en van de ouders. De echtscheidingskinderen rapporteren gemiddeld meer gezondheidsklachten. Dykstra (1998) presenteert resultaten voor de mate waarin de ondervraagden in staat zijn activiteiten van het dagelijkse leven te verrichten. In een univariate analyse vindt zij geen gezinsvormverschillen, in een multivariate analyse echter wel. Dan blijkt dat degenen van wie beide ouders vroeg zijn overleden gemiddeld minder gezond zijn dan degenen die in intacte gezinnen zijn opgegroeid. Het is moeilijk dit resultaat te interpreteren. Mogelijk speelt erfelijkheid een rol.

Naar de psychische gezondheid is ook weinig onderzoek gedaan. Drie van de in het overzicht opgenomen studies hebben hiernaar gekeken. Spruijt *et al.* (1996) gebruiken drie indicatoren. De eerste is psychologische gezondheid (het antwoord op de vraag hoe iemand zich voelt). Echtscheidingskinderen blijken vaker dan kinderen uit stabiele intacte gezinnen aan te geven dat ze zich niet goed voelen. In een multivariate analyse blijft dit verschil overeind. De tweede indicator is het ervaren van psychologische stress. Hier vinden Spruijt *et al.* een hogere gemiddelde score voor echtscheidingskinderen en kinderen met ruziënde ouders dan voor kinderen uit stabiele intacte gezinnen. Ook dit verschil blijft in een multivariate analyse overeind. De derde indicator is het hebben van zelfmoordgedachten. Resultaten van een univariate analyse laten zien dat echtscheidingskinderen en kinderen met ruziënde ouders vaker aan zelfmoord hebben gedacht dan kinderen uit stabiele intacte gezinnen. In een multivariate analyse waarbij wordt gecontroleerd voor kenmerken van de ouders en van de kinderen blijkt dit verschil echter niet langer significant te zijn.

In hun studie uit 1997 gebruiken Spruijt *et al.* een gecombineerd meetinstrument voor psychisch welbevinden. Deze is gebaseerd op de drie

hiervoor beschreven indicatoren aangevuld met een levenssatisfactieschaal. Gezinsvormverschillen blijken er niet te zijn. Het is hierbij belangrijk in het oog te houden dat kinderen uit zogenaamde goed functionerende intacte gezinnen niet in de analyses waren betrokken. Mogelijk waren wel verschillen gevonden als deze kinderen als vergelijkingsgroep waren meegenomen.

Dykstra (1998) presenteert resultaten voor zelfbeeld en eenzaamheid. Terwijl het zelfbeeld van de ondervraagden geen samenhang vertoont met de gezinsvorm van herkomst, blijkt dit voor eenzaamheid wel het geval te zijn. Met name echtscheidingskinderen blijken gemiddeld eenzamer te zijn dan degenen die in intacte gezinnen zijn opgegroeid. Opmerkelijk is dat het effect van ouderlijke echtscheiding gehandhaafd blijft als rekening wordt gehouden met kenmerken van de eigen levensloop (bijvoorbeeld of de betrokkene binnen het huwelijk kinderloos is gebleven, zelf ooit is gescheiden) en met de omvang van het sociale netwerk op het tijdstip van ondervraging. De resultaten van dit onderzoek suggereren dat de langetermijngevolgen van ouderlijke echtscheiding verder reiken dan het sociale functioneren. Er lijken ook gevolgen te zijn voor het gevoelsleven en voor de wijze waarop de eigen situatie wordt gewaardeerd.

Samenvattend: in Nederland is nog weinig onderzoek gedaan naar de langetermijn gevolgen voor het welbevinden van het opgroeien in een eenouder- of stiefgezin of bij ruziënde ouders. Welbevinden is hier ruim gedefinieerd, namelijk als fysieke of psychische gezondheid. Slechts drie studies hebben naar één of beide aspecten van welbevinden gekeken, terwijl de resultaten van één van de drie maar beperkt te beoordelen zijn omdat de groep kinderen die in zogenaamde goed functionerende intacte gezinnen zijn opgegroeid, niet is meegenomen. Voorzover verschillen worden aangetroffen, hebben deze betrekking op gezondheidsklachten en negatieve gevoelens zoals eenzaamheid of psychologische stress. De resultaten voor de verschillende metingen zijn in grote lijnen dezelfde: echtscheidingskinderen en kinderen met ruziënde ouders hebben een lager niveau van welbevinden. Het vroegtijdig verlies van één of beide ouders lijkt op de langere termijn echter geen negatieve gevolgen te hebben voor het welbevinden. Het patroon van uitkomsten lijkt te suggereren dat de confrontatie met conflicten tussen de ouders ævoor een deel van de echtscheidingskinderen althansæ ook op de langere termijn negatieve

gevolgen heeft voor het gevoelsleven. Mogelijk is er een psychische kwetsbaarheid ontstaan die gedurende de rest van het leven van invloed blijft. Overigens moet worden benadrukt dat dit niet voor allen geldt. Grote groepen kinderen met gescheiden of ruziënde ouders ondervinden op de langere termijn geen nadelige psychische gevolgen.

6.5. Conclusie

Uit het hier gepresenteerde overzicht van Nederlands onderzoek naar de lange-termijngevolgen van het opgroeien in een niet-intact gezin komen twee betrekkelijk eenduidige bevindingen naar voren. De eerste is dat voorzover gezinsvormverschillen worden aangetroffen, deze betrekking hebben op eenoudergezinnen na echtscheiding in vergelijking met intacte gezinnen. Het vroegtijdig meemaken van het overlijden van de ouders blijkt –op de langere termijn althans– niet zo ingrijpend te zijn als het meemaken van de echtscheiding van de ouders. Het opgenomen worden in een stiefgezin blijkt op de langere termijn evenmin vergelijkbare nadelige gevolgen te hebben als het opgroeien in een eenoudergezin na echtscheiding. Natuurlijk is enige voorzichtigheid geboden bij het doen van deze uitspraken. In het overzicht zijn betrekkelijk weinig studies opgenomen: slechts elf relevante publicaties waren beschikbaar. Bovendien is niet iedere studie –overigens om goede redenen– gebaseerd op een consistente vergelijking tussen de verschillende gezinsvormen. Verder, en dit wordt haast door iedere auteur benadrukt, is het belangrijk in het oog te houden dat de geconstateerde verschillen weliswaar significant maar toch betrekkelijk klein zijn. De sociale klasse van het gezin van herkomst is sterker bepalend voor iemands levenskansen dan de gezinsvorm. De tweede eenduidige bevinding is dat de verschillen vooral betrekking hebben op de relatiecarrière. Ook hier moet men echter voorzichtig zijn met het trekken van conclusies. Er is immers meer onderzoek gedaan naar de gevolgen voor de relatiecarrière dan die voor de financieel-economische status of voor het welbevinden.

Interessant is dat van de in tabel 6.1 opgenomen verklaringen voor met de gezinsvorm samenhangende verschillen in levenskansen, er geen is die specifiek en uitsluitend is gericht op eenoudergezinnen na echtscheiding. In de tabel zijn alleen verklaringen te vinden die betrekking hebben op aspecten van echtscheidingsgezinnen, zoals bijvoorbeeld: de moeder als hoofd van het gezin, dat er maar één ouder is, dat er conflicten zijn

(geweest), en dat gescheidenen mogelijk een selecte groep vormen. Die aspecten zijn echter niet uniek voor eenoudergezinnen na echtscheiding. Ze kunnen ook typerend zijn voor andere gezinsvormen. Deze verwevenheid met andere niet-intacte of niet-goed functionerende gezinsvormen maakt het moeilijk om goed aan te geven waardoor kinderen uit eenoudergezinnen na echtscheiding ook op de langere termijn kwetsbaar zijn. Blijkbaar moeten we zoeken naar een combinatie van verklaringen: minder investeringen in menselijk kapitaal, minder effectieve opvoedingsstijlen, ruzies tussen ouders en selectiemechanismen.

Helaas is het zoeken naar verklaringen nauwelijks richtinggevend geweest voor de in het overzicht opgenomen studies. Het onderzoek is sterk gericht geweest op het vaststellen van lange-termijnverschillen tussen kinderen die in verschillende gezinsvormen zijn opgegroeid, en weinig op het in de vingers krijgen van het waarom daarvan. De constatering van Bosman (1994) heeft wat dit betreft weinig aan waarde ingeboet. Zij typeerde het onderzoek naar de gevolgen van echtscheiding voor de levenslopen van kinderen als onderzoek naar effecten, en niet als onderzoek naar verklaren. Het onderzoek lijkt te sterk te worden gestuurd door vragen als: wat is erger, echtscheiding of ruzie tussen de ouders? Er is onvoldoende aandacht voor vragen als: waarom zouden echtscheiding en ruziënde ouders erg zijn? Overigens wil ik niet suggereren dat het verrichte onderzoek geen aanknopingspunten biedt voor het bouwen van verklaringen. Waardevolle aanzetten zijn er bijvoorbeeld in het werk van Spruijt (1993) en De Graaf (1996). Zij beschrijven de resultaten van uitspraken die aan de ondervraagden zijn voorgelegd inzake behoeften aan privacy, tolerantie van echtscheiding, belang gehecht aan een gelukkig gezinsleven enzovoorts. Dergelijke uitspraken bieden de mogelijkheid na te gaan of echtscheidingskinderen inderdaad verschillen van kinderen die in andere gezinsvormen zijn opgegroeid. Zijn zij kritischer in hun persoonlijke relaties? Zijn zij sneller geneigd uit te stappen uit een onbevredigende relatie? Hebben zij een grotere behoefte aan privacy? Helaas brengen Spruijt en De Graaf de uitspraken niet in verband met het relatiegedrag van hun ondervraagden. Een systematische uitwerking ontbreekt.

De sterke gerichtheid op het vaststellen van verschillen betekent ook dat er vooral wordt gekeken naar 'netto' effecten. In analyses wordt nagegaan welke bijdrage de gezinsvorm levert aan de verklaring onafhankelijk van

overige kenmerken van het ouderlijk huis, zoals bijvoorbeeld het opleidingsniveau van de ouders of de sociale klasse van het gezin van herkomst. De sturende vraag in een dergelijke opzet is of geconstateerde verschillen moeten worden toegeschreven aan de verstoorde of verbroken relatie tussen de ouders dan wel aan de financiële omstandigheden waarin het gezin verkeert. Een dergelijke opzet is zinvol in de zin dat samenhangen tussen gezinsvormen en sociaal-economische positie kunnen worden blootgelegd. Een dergelijke benadering schiet echter ook tekort. Mocht er een 'netto' effect zijn, dan weet men niet goed wat die inhoudt. Ook verkrijgt men geen inzicht in causale samenhangen. Er zijn twee mogelijkheden: (a) de slechte economische omstandigheden produceren de uitkomsten, of (b) de slechte economische omstandigheden hebben geleid tot het uiteenvallen van het huwelijk en de uitkomsten zijn daarvan het gevolg. De uiteenrafeling van die twee mogelijkheden vereist een longitudinale opzet.

Geen van de in het overzicht opgenomen studies is gebaseerd op gegevens die op verschillende tijdmomenten zijn verzameld. Het WIL-survey heeft weliswaar een longitudinale opzet, maar Spruijt en zijn collega's hebben hiervan in de hier beschreven studies geen gebruik gemaakt. Het ontbreken van longitudinale analyses is een groot manco. Een van de redenen is dat selectiemechanismen zonder een dergelijke opzet niet zijn uit te sluiten. Dat betekent bijvoorbeeld dat het niet mogelijk is na te gaan in hoeverre verschillen tussen kinderen die in verschillende gezinsvormen zijn opgegroeid inderdaad zijn toe te schrijven aan die gezinsvormen. De relevantie van een longitudinale opzet blijkt bijvoorbeeld uit onderzoek gebaseerd op de Engelse 'National Child Development Study' (NCDS), in het kader waarvan alle kinderen geboren in de week van 3-9 maart 1958 worden gevolgd. Cherlin *et al.* (1995) tonen aan dat echtscheidingskinderen reeds werden gekenmerkt door probleemgedrag voordat hun ouders gingen scheiden. Als zevenjarigen, toen hun ouders nog bij elkaar waren, vertoonden deze kinderen meer negatieve gedragingen dan kinderen van wie de ouders bij elkaar zijn gebleven. Voor een deel van de kinderen geldt dat de problemen erger zijn geworden na de echtscheiding. Belangrijker is de constatering dat bij veel kinderen de problemen al voor de scheiding bestonden. Cherlin *et al.* (1995) wijzen erop dat als geen rekening wordt gehouden met voorafgaande verschillen, de effecten van het opgroeien in een eenoudergezin worden overschat.

Verheugend is dat in het recente 'Scheiding in Nederland' (SIN) survey (Kalmijn *et al.*, 2000) hiermee expliciet rekening wordt gehouden. Middels een retrospectieve longitudinale opzet wordt inzicht verkregen in de omstandigheden van gescheidenen en van hun kinderen zowel voor als na het uiteenvallen van het huwelijk. Tijdens het interview zijn vragen gesteld over het heden, over de periode rond de echtscheiding en over die van vijf jaar na het begin van het huwelijk dat is ontbonden. Om zoveel mogelijk vertekening te voorkomen is geïnformeerd maar concrete gedragingen en objectieve omstandigheden. De opzet van de SIN-survey maakt het mogelijk om in de analyses rekening te houden met de situatie van voor de echtscheiding. Uiteraard biedt een prospectieve longitudinale opzet meer mogelijkheden dan een retrospectieve. In de conclusie van zijn overzichtsstudie naar kinderen in eenoudergezinnen, gaf Van Gelder (1989, 1990) aan dat er in Nederland behoefte is aan een studie waarin een grote groep zuigelingen of jonge kinderen in de tijd wordt gevolgd. Anno 2000 zou ik zijn suggestie willen onderschrijven. In een dergelijk onderzoek gaat het natuurlijk om meer dan het vaststellen van de volgtijdigheid van gebeurtenissen. De aandacht dient met name gericht te zijn op verklaring, dat wil zeggen op de identificatie en explicatie van de sociaal-structurele en psychologische mechanismen die aan geobserveerde gezinsvormverschillen ten grondslag liggen. De literatuur biedt hiervoor vele goede en bruikbare aanknopingspunten. In Nederland moeten deze echter nog op een aanvaardbare manier worden getoetst.

Literatuur

- Amato, P.R. (1993), Children's adjustment to divorce: Theories, hypotheses and empirical support. *Journal of Marriage and the Family*, (49), pp. 327-337.
- Beck, U. en E. Beck-Gernsheim (1996), Individualization and 'precarious freedoms': Perspectives and controversies of a subject-orientated sociology. In: P. Heelas, S. Lash en P. Morris (eds.), *Detraditionalization: Critical reflections on authority and identity* (pp. 23-48). Oxford: Blackwell.
- Becker, H.A. (1992), *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Bosch, M., J. Dronkers, J. van Goor W. Groot, P.L. Oei, S. Punt, V. Selleger en E. Windhorst (1994), Eén- en tweeoudergezinnen vergeleken: De vorming van eigen relaties door de kinderen. *Tijdschrift voor onderwijspsychologie*, (21), pp. 244-251.
- Bosman, R. (1993), *Opvoeden in je eentje: Een onderzoek naar de betekenis van het moedergezin*. Lisse: Swets & Zeitlinger.

- Bosman, R. (1994), Educational attainment of children in mother-headed families: The impact of socialization. *Netherlands' Journal of Social Sciences*, (30), pp. 148-169.
- Cherlin, A.J. (1978), Remarriage as an incomplete institution. *American Journal of Sociology*, (84), pp. 634-50.
- Cherlin, A.J., K.K. Kiernan en P. L. Chase-Lansdale (1995), Parental divorce in childhood and demographic outcomes in young adulthood. *Demography*, (32), pp. 299-318.
- Dessens, J., W. Jansen, H. 't Hart en H. Landsheer (1998), Ongewenste uitkomsten bij adolescenten: 'Aanleg', cumulatie of toeval? In: M. Junger en J. Dronkers (red.), *Daders, slachtoffers en andere tegenslag: De samenhang tussen ongewenste uitkomsten*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 190-108. [Boekaflevering *Mens en Maatschappij*].
- Dölle, S.P.M. (1993), *Kinderen na echtscheiding en hertrouw*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Dronkers, J. (1992), Zullen we voor de kinderen bij elkaar blijven? De veranderende effecten van eenoudergezinnen op de schoolloopbanen van de kinderen. *Mens en Maatschappij*, (67), pp. 23-44.
- Dronkers, J. (1997a), Het effect van contact met de vader na echtscheiding op het welzijn van middelbare scholieren. In: H. Willekens (red.), *Het gezinsrecht in de sociale wetenschappen*. Den Haag: VUGA, pp. 119-137.
- Dronkers, J. (1997b), Zoals de ouden zongen, piepen de jongen: Intergenerationele overdracht van de kans op scheiding in Nederland. *Mens en Maatschappij*, (72), 149-165.
- Dronkers, J. (1999), The effects of parental conflicts and divorce on the well-being of pupils in Dutch secondary education. *European Sociological Review*, (15), pp. 195-212.
- Dronkers, J. en W.C. Ultee (red.) (1995), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland: Sociale gelaagdheid en mobiliteit*. Assen: Van Gorcum.
- Dykstra, P.A. (1998), De lange-termijn gevolgen van een 'ongelukkige' jeugd. In: M. Junger en J. Dronkers (red.), *Daders, slachtoffers en andere tegenslag: De samenhang tussen ongewenste uitkomsten*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 19-47. [Boekaflevering *Mens en Maatschappij*].

- Easterlin, R.A.(1980), *Birth and fortune: The impact of numbers on personal welfare*. New York: Basic Books.
- Elder, G.H. (1994), Time, human agency, and social change: Perspectives on the life course. *Social Psychology Quarterly*, (57), pp. 4-15.
- Emery, R.E. (1982), Interparental conflict and the children of discord and divorce. *Psychological Bulletin*, (92), pp. 310-330.
- Gelder, K. van (1989), *Kinderen van de rekening? Eén-ouder-kinderen in de onderzoeksliteratuur*. Den Haag: NIMAVO.
- Gelder, K. van (1990), Kinderen in één- en twee-ouder-gezinnen. *Gezin: Tijdschrift voor Primaire Leefvormen*, (2), pp. 1-16.
- Graaf, A. de (1991), De invloed van echtscheiding van de ouders op demografisch gedrag van de vrouw. *Maandstatistiek van de Bevolking*, 1991/8, pp. 30-38.
- Graaf, A. de (1996a), Kinderen van gescheiden ouders hebben lager onderwijsniveau. *Kwartaal Onderwijsstatistiek*, 1996-IV, pp. 49-53.
- Graaf, A. de (1996b), De invloed van echtscheiding van de ouders op relaties van jongeren. *Maandstatistiek van de Bevolking*, 1996/8, pp. 7-12.
- Graaf, A. de (1997), Kinderen en hun stiefouders. *Maandstatistiek van de Bevolking*, 1997/3, p. 11.
- Hagestad, G.O. en B.L. Neugarten (1985), Age and the life course. In: R.H. Binstock en E. Shanas (eds.), *Handbook of aging and the social sciences*, vol. 2. New York: Van Nostrand & Reinhold, pp. 35-61.
- Hetherington, E.M. (1993), An overview of the Virginia Longitudinal Study of divorce and remarriage with a focus on early adolescence. *Journal of Family Psychology*, (7), 39-56.
- Hetherington, E.M. (ed.) (1999), *Coping with divorce, single parenting and remarriage: A risk and resiliency perspective*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Inglehart, R. (1977), *The silent revolution: Changing values and political styles among western publics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kalmijn, M., P.M. de Graaf en W. Uunk (2000), *Codeboek van het survey Scheiding in Nederland 1998*. Utrecht: ICS Occasional papers and Document Series, ICS Codebooks-40.
- Klijzing, E. (1992), 'Weeding' in the Netherlands: First-union disruption among men and women born between 1928 and 1965. *European Sociological Review*, (8), pp. 53-70.
- Lazarus, R.S. (1966), *Psychological stress and the coping process*. New York: McGraw-Hill.
- Manting, D. (1994), *Dynamics in marriage and cohabitation; An inter-temporal, life course analysis of first union formation and dissolution*. Amsterdam: Thesis.
- Mayer, K.U. (1986), Structural constraints on the life course. In: M. Kohli en J.W. Meyer (eds.), *Social structure and social construction of life stages* (pp. 163-170). [Special issue Human Development].
- McLanahan, S. (1985), Family structure and the reproduction of poverty. *American Journal of Sociology*, (90), pp. 873-901.
- O'Rand, A.M. (1996), The precious and the precocious: Understanding the cumulative disadvantage and cumulative advantage over the life course. *The Gerontologist*, 36, pp. 230-238.

- Simons, R.L. en Associates (1996), *Understanding differences between divorced and intact families: Stress, interaction and child outcome*. London: Sage.
- Spruijt, E. (1993), Volwassen worden in een kerngezin, eenoudergezin of stiefgezin. In: M. de Bois-Reymond en J. de Jong Gierveld (red.), *Volwassen worden. Generaties toen en nu: Transitie in de levensloop*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum, pp. 73-92. [Boekaflevering *Mens en Maatschappij*].
- Spruijt, E. en M. de Goede (1996), Changing family structures and adolescent well-being in the Netherlands. *International Journal of Law, Policy and the family*, (10), pp. 10-16.
- Spruijt, E. en M. de Goede (1997), Het welbevinden van jongeren uit verschillende gezinstypen. *Comenius*, (7), pp. 99-116.